

## YERİN GÖRKÜ TAHİLDİR

*“Yere urdum paltanı  
Agzı gızıl haltanı  
Yerden bir oğlan çıktı  
Ulu ilin sultanı...”  
(Bugday)*

**PROF. DR. MIRAT PENCİYEV**

Çok eski zamanlardan bu yana, atalarımızın en önemli geçim kaynağı çiftçiliktir. Toprağın işlenmesi konusunda, yerleştiği yerler ve uyguladıkları bazı küçük farklılıkların dışında, hemen hemen bütün Türk halklarında ortak benzerlikler görülür.

Çiftçiliğin “baş mahsulü” kabul edilen buğdayla ilgili usuller, çoğu Türk halklarında aynıdır. Biz bu aynılığın ortaya konulması ve benzerliklerin gün yüzüne çıkarılması maksadıyla bu makaleyi kaleme aldık.

“Büyük ilin sultanı”, en mühim geçim kaynağımız ve çiftçiliğin en büyük kolu olan buğday hakkında sohbe başlamadan önce, topraklarımızda yetişen taneli bitkiler hakkında söz etmek istiyoruz.

Türkmen halkının, toprağı çok eski zamanlardan beri işlediğini, ekin ekmenin ve yetiştirmenin önceden beri bir geçim kaynağı olduğunu tarihî belgeler ispat etmektedir. Eski SSCB’nin sınırları içinde, toprak işlemenin, onun ayrılmaz parçası olan sulamanın ve bu şekilde yapılan ekinciliğin (ziraat) başladığı en eski yerin, Doğu Türkmenistan’da yapıldığını gösteren tarihî bilgiler vardır. Bu devir, milâttan önceki 4. ve 5. asırlardaki Neolit devire ait Ceytun Uygarlığı olarak bilinir. Bu malûmatlar, Köpetdağı eteğindeki Kızılrvat ile Mane köyü arasında yapılan kazılarda (Ceytun, Çobantepe, Bami, Toğalak, Cagulu, Pesseciktepe) bulundu. Ve onların yerleştiği yerler belirlendi. Bu arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buluntulardan sonra, Ceytun Uygarlığının Yakın Doğu’da tarımcılıkta tuttuğu önemli yer anlaşıldı. Ve böylece bölgenin tarım sulaması yapılan ilk yer olduğu, bu örnekle ortaya çıktı.

Tecen civarındaki bundan 4-6 bin yıl önceye ait kanalların varlığı, bu yerlerde sulama yapıldığını gösteriyor. Bu su kanalları, çok büyük bir ihtimalle tarihte kullanılan ilk su kanallarıdır. Ceytun uygarlığının sınırları, Eski Doğu'nun kuzeydoğusunu içine alır. Burada yerleşen ve avcılıkla geçinen kabileler ancak 9. ve 10. asırlarda yerleşik hayata geçip tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Bu da tarım ve hayvancılığın gelişmesine doğrudan doğruya tesir etmiştir.

Bahar aylarında yağışın yağması ve dağ karlarının erimesiyle oluşan dağ kaynakları, derelerin dolmasını sağladı ve ardından sellere neden oldu. Sürüklediği toprak süprüntüleri de biriktiği yerlerde verimli topraklar meydana getirdi. Böylece düzgün ve zahmetli bir şekilde işlemektense, böyle yerleri işlemek ve oralandan ürün almak daha kolay oldu. Bu da Türkmenistan'ın orta kesimlerinde tarımın gelişmesini sağladı.

Türkmenistan'ın sınırları içinde yapılan arkeolojik kazılar ve bunlardan elde edilen buluntular, buraların bir zamanlar buğday ve arpa ekilen yerler olduğunu gösterir. (Gksr dzliğnde yapılan kazılarda bulunan buluntular buna örnektir.)

Bundan yaklaşık 60 asır önce, Tecen nehrinin kıyılarındaki ormanlık ve otlakların kenarında bir kısım insanlar yaşamışlardır. Buralar suya yakın olduğundan, sulamaya elverişli idi. Yine burada yaşayanlar taneli ekinler ekmişler ve toprağı işleme usullerini kullanmışlardır.

Kazılarda, toprağı işleme usulleri ile birlikte, fosilleşen tane katmanlarına rastlanmıştır. Poleobotanik limleri, bu tohumları, şimdiki Türkmenistan'da ekilen tohumlar ile karşılaştırdıklarında, bugün ekilen tohumların ataları olduğunu görmüşlerdir.

Demek ki, Türkmenistan topraklarında dme (ekim) ve tarımcılık çok önceki devirlerden beri yapılıyor. Türkmenistan'ın bu toprak işleme usulleri, çok eski devirlerden SSCB devrine kadar tabiş (ilkel) şartlarda uygulanmıştır. Tarım işçiliği atalarımızdan kalan bir mirastır.

Çiftçiler arasında, taneli ekinlerin başı olan buğday ve arpanın türleri üretilmiştir.

Çeşitli şehir ve ilçelerde yaşayan halkın etnik özelliği ve yerin coğrafi yapısına göre de buğdayın cinsi değişiyor. Buralarda kullanılan yerli diyalektlerden dolayı da her biri ayrı ayrı adlarla anılıyor. Bu adların birkaç tanesi edebî dilde değişime uğramakla birlikte, ayrıca sanat, siyaset ve halk dilinde kullanılır. Ama belli bir bölümü henüz edebî dile girmemiştir. Daha doğrusu bu adlar, henüz toplanmamıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, bizim dilimizde buğdayın 60'tan fazla adının olduğu ortaya çıkarıldı. Elbette, buğdayın bütün adları bunlarla sınırlı değildir. Literatürden kaybolup gitmiş başka adları vardır. İşte bu noktada, ziraatçılar ve dilciler el ele verip o eski adları tekrar literatürümüze kazandırmalıdır. Türkmenistan'ın öz devletini ve öz dilini bağımsızlaştırdığı günlerde, bu sözleri dilimizin zenginliğine katmalıyız. Bu mesele sadece güntümüz için değil, gelecek günlere miras kalacağı için de gereklidir.

Buğdayın çeşitleri, cinslerine göre de adlar alırlar. Rengine göre *ak buğday*, *kızıl buğday*... Değirmende öğütülüşüne göre *özlü buğday* ve *özsüz buğday*... Tanelerinin sert ve yumuşaklığına göre *sert buğday* ve *yumuşak buğday* gibi adlar alır. Seyrek de olsa buğday sözünün Farsça karşılığı olan "gendum" sözüne de rastlıyoruz. Bu konuda halk edebiyatımızdan birkaç mısra örnek verelim:

*Sopı men diyrsen özüne*

*Orak şarkıldısın gör*

*Sahıyyı gendum menem*

*Arkanda tarptıldınam gör*

Buğdayın birkaç çeşidi de, tohumun etrafa dağıldığı yöreye göre değişir. Meselâ, *Gürgen buğdayı* (Kaka'da), *Puhar buğdayı* (Karakalpak Türkmenlerinde), *Buharı buğdayı* (Lebap'ta)... gibi cinsleri vardır. *Çavdar buğdayı* ise, Türkmenistan genelinde ekilen buğdayın yerli türünün adıdır.

Etnik gruplara göre de *Türkmen buğdayı*, *Rus buğdayı* terimleri ortaya çıkmıştır. Buğdayın cinslerinden bazıları da başağına, tanesine, kılçığına, rengine göre ad alırlar. Yazlık buğdayın ak ve kızıl cinsi tanesinin rengine göre ad alır, birbirinden farklıdır. Yerli dilde "gonagılılık" (Saragt'ta), "Garabaş" (Garrıgala)'da "hoşa" (Saragt'ta), "Gızıl hoşa" ve "Gızılca" (Batı Türkmenistan'da) gibi

terimler, yukarıda belirttiğimiz prensiplerde türeyen sözlerdir. Bu terimlerle ifade edilen buğdayın cinsleri Saragt'ta, Sumbar vadisinde ve Etrek'te çok ekilmiştir.

Buğdayın başka türleri de başının ve tanesinin durumuna göre adlanıyor. Edebî dildeki "dyedişi" (deve dişi) buğdayı, Kaka ve Lebap'ta bu ad bilinir. Ayrıca Lebap'ta "at dişi" de kullanılır.

Başının şekline göre: "Kelekbaş" veya "kelek buğday (kılksız yerli buğday), "te baş" (Saragt'ta, su yetersizliği yüzünden tanesiz boş başlı buğday), "tokmakbaş" (Garrıgala'da "garabaş"), kara renkli büyük başlı gzlk buğday (Lebap'ta "rme baş"), başı kılklı, arpanın başına benzeyen yazlık buğdayın yerli türü (Garrıgala'da "topba baş"), topak başlı, kılklı buğday... gibi adlar almışlardır.

Ekim zamanına göre buğdayın tohumu, *gzlk buğday* (yerli ağızlarda "yıl-lık buğday") ve *yazlık buğday* (Lebap'ta, Saragt'ta) olarak birbirinden farklılaşıyor. Bundan başka da Devrim'den önce yazlık buğdayın "bare" cinsi ekilmiştir.

Devrim'den önce Zakasbi (Hazartesi) oblastında ekilen gzlk buğdayın "gulab" ve "ak zine" türleri biliniyor. Günümüzde bu türlerin ekilmeyişi yüzünden, onların adları da unutulmuştur.

"Bagra" adlı tohumluk için ekilen buğday türü Türkmenistan'ın her yerinde bilinir.

Bunlardan başka da, yerli ağızlarda buğdayın birkaç türü hakkında farklı farklı sylenişler vardır. Lebap civarında tohumu Kazakistan'dan getirilip ekilen "peygamber buğdayı"nın türü ve ona ait terimler yaygındır. "Ferayış" adlı buğdaya sadece Kaka ilçesinde rastladık. Bu buğday, gzn ilk günlerinde ekilen gzlk bir türdür. Yazın da, kışın da ekilebilen ara buğday tohumu, Sumbar'da "Veremderen" adı ile bilinir. Tanesi kızılımsı ve küçüktür. Yazın ekilirse bu türün tohumu beyaz olur.

Toprağı sürmek ve ekim yapmak, çiftçilerin en mesuliyetli işleridir. Bunun için de çiftçiler, tarla sürmeye büyük önem vermişlerdir. Bu konuda, "toprağı iyi

işlemeden, tohum ile hutma - hut” (alacağı vereceği olmayan), “Yeri güz sür, güz sürmezsen yüz sür” gibi yerli halk deyimlerini hatırlamak yerinde olacaktır.

Türkmenistan genelinde buğday ekim usullerinde farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Bunun sebebi sulama şekillerinin, coğrafi şartların ve iklim özelliklerinin ülkenin her yerinde farklı farklı olmasındandır. Bunların içinde en çok yaygın olan aşağıdaki usullere temas edip geçelim:

1. Kara saban ile sürmek: Sürülüp hazırlanan toprağa tecrübeli bir ihtiyar çiftçi tarafından tohum serpilir. Bir tecrübeli ve yaşlı çiftçiye “Salar” da denilir. Tohumu serpmeden önce yere “ucal” çekilir. Ucal: Tohumun yere tek tek ve düz düşmesi için tarlayı birbirine paralel olarak sürmektir. Sürülen yerler kürekle yeniden çizgi hâlinde düzenlenir, evlek hâline getirilir. Her evleğe, “biri bin olsun” denilerek tohum serpmeye başlanır. Bu evlek susamda dar, buğdayda geniştir (beş metre civarında). Salar denilen kişi bir evleğe tohum serptikten sonra diğerine geçer. Bu şekilde bütün tarlaya düzgünce tane serpilir. Sonra da tohumu toprağa iyice karıştırmak için bir kere daha kara saban ile toprak sürülür. Ekilen tarla eğer geniş ise, Salar birkaç bölüme ayırır. Her birine de “bir boyun” yer denir. Onların her bölege, yarım gün sürer. Ya sabahtan başlanır öğleyin biter, ya da öğle başlanır akşama biter.

Tecrübeli çiftçiler bu bir boyunluk yere iki veya üç ucal çekip tohumu serptikten sonra diğerine geçer. Bütün tarla böylece ekilmiş olur. Bu şekilde olmasının sebebi, atılan tohumları, sürülmediği veya geç sürüldüğü takdirde kuşların kapmasıdır. Hatta bunun için çiftçiler şöyle der: “Buğdayı ekip tohumu korumasın, üçte birini kuş alır, üçte birini kış alır, üçte biri de sana kalır.”

2. Türkmenistan’ın dağlık bölgelerinde yağmur suyu ile yapılan ekincilik yaygındır. Bu yöntemle yapılan ekimde, ekilecek yere, sürmeden önce arpa veya buğday serpilir. Yağış suyu ile sulanmadan önce, çiftçiler onu “kara”, “ak” ve “kırmızı” olarak üçe bölerler. Sadece kara topraklı yere tane ekerler. Çiftçiliğin bir başka şekli de, “lelimi” denilen ve avcılıkla uğraşan halkın dağların üstlerine ve eteklerine yağın yağmurlara göre ekilen usulüdür. Daha çok Govurdak ve ondan daha yukarıdaki dağ eteklerinde yayılmıştır. “Lel”, Türk dilinde yağış suyuna ekilen ekin demektir.

3. Ekinciliğin, Batı Türkmenistan'da yapılan bir başka çeşidi de “cayrıga serpmek”ti. Sel sularının birikintileri, yavaş yavaş bir yerde toplanır. Sel çekildikten sonra sadece balçıklı alan kalır, daha sonra da bu balçığın içindeki kaba-lar ayrılır. Toprakların yarıklarına giren bu balçıklara tohum atılır ve atıldıktan sonra da yeşermeye başlarlar. Bu iş bir hafta sürer.

Tecribeli çiftçiler, kışık buğdayı arka tohum vermesi usulüne göre ekerler. Bu sistemde bir boyun aralığına cvlek çekilir. Evleklerin birincisine güre, son-dakine seyrek, aralığına da normal tohum serperler. Bu serpme işlemi, o yılın ve-rimli veya verimsiz geçeceğinin önceden bilinmesidir. Seyrek atımda verimli, güre atımda verimsiz, normal atımda da vasat yıllara göre bir hesap yapılır ve ay-nı verimin alınması göz önüne alınır.

Ekim sırasında, tohum atmanın zamanı hakkında söylenen bazı güzel deyiş-ler vardır. Bunlardan bazıları:

*Mizanda eksen ekini / Yere urar köküni*

*Hazanda eksen ekini / Alarsın belânın okunu*

*Ekinin orarsın / Ekenin görersin*

*Ekinin el bolsa / Öranın harasat*

*Ekende ekmedik / Oranda ağlar*

*Yandak sere / Tohum yere..... gibi.*

Şimdiki sözlerimiz buğdayın yeşermesi ve büyümesi hakkındadır.

Toprağa atılan tohum 2-3 gün sonra içine su alıp şişmeye başlar. Kışık buğ-day geciktirilip ekildiğinde, su alıp şişmeye başlar ve havaların soğumasıyla bir-likte de şişen tohumu soğuk vurur. Buna Anevlilerde “hammaçalamak” denili-yor. Şiştikten sonra tohumu filizlenmeye başlıyor. Bunun süresi, yerin rutubeti-ne ve toprağına bağlıdır. Filizlenmek (Türkmencede şine urmak) yerli ağızlarda, “kök urmak”, “murtını yarmak”, “peykamlamak” söz grupları hâlinde söyleni-yor.

Bundan sonra buğdayın büyüme dönemleri başlıyor. Yerli ağızlarda bu dö-nem, “nence ayrıldı” (Lebap'ta), “Şaha ayırdı” (Saragt'ta) “düyb ayırdı” (Daş-

havuz'da), "külçe yazdı" (Garrıgala'da) şeklinde söyleniyor. Güzlük buğday yazlığa göre çok köklenerek büyümeye başlar. Kış aylarında da karın altında büyümesini sürdürür. Bu döneme her yerde başka bir ad verilmektedir. Meselâ, Sakar'da "çöreklepdir" ya da "külçe urupdır" denilirken, Mürçelilerde "külçelenip yatır" demektedirler.

Toprağın verimliliğine göre bir buğday tohumunun, bir kökten başlayıp, on beş yirmi köke kadar ayrıldığı görülür. Garr'gala bölgesindeki Dayna köyünde, ihtiyarlar, bazı yıllarda bir tohumun bire altmış verdiğini söylerler.

Kışık buğdayın üstüne sığır sürüsünün 2-3 gün yatırıldığı da olur. Bunun sebebi toprakta yatan sığırların dışkılarını oraya bırakmalarındır. Böylece hayvan dışkıları toprağı daha zenginleştirmektedir. Ayrıca sığır sürüsünün çiğnediği yerlerde daha çok buğday olur, kök çıkar.

Mart aylarında kışık veya yazlık buğdayda "bogna münmek" (boyna binmek) durumu meydana gelir. Yerli dilde bu boğum sürmek (Garr'gala'da), "boguna galmak" (Daşhavuz'da), "gargılap çıkmak" (Dayna'da) gibi sözlerle anlatılır.

Buğdayla ilgili aşağıdakilere benzer sözleri halk deyişlerini hatırlamak gerekir:

*"Altı ayda bir karış, bir ayda altı karış"*

*"Beş ayda bir karış, bir ayda altı karış."*

*"Açık baş getir gür çeç getir (tahıl yığıntı)"*

*"Sürende ek, ekende biç, oranda döv, dövende at"...*

**AKT. YUSUF AKGÜL**